

Fóti Péter: Kölcsönös udvariasság, figyelem, tisztelet gyerekek és felnőttek között

október 11, 2013

„A legnagyobb reform, amire iskoláinkban szükség van abban áll, hogy felszámoljuk az árkot, amely fiatalok és az öregek között húzódik, és amelyik fenntartja a paternalizmust (a felnőttek értelmetlen túlzott hatalmát). Ez a diktatorikus (kényszerítő) tekintély egy olyan kisebbségi érzést kelt a gyerekekben, amely egész életükön át fog tartani, a különbség csak az, hogy később a tanár tekintélyét átveszi a főnök tekintélye. Summerhill megmutatta, hogy az iskolában el lehet törölni a tanároktól való, sőt, még mélyebben, az élettől való félelmet is.”

A.S. Neill

A gyerekek felnőttek között élnek. A felnőttek gyerekek között élnek. Lehetne és kellene írni a felnőttek egymás közötti kapcsolatairól ugyanúgy, ahogy a gyerekek egymás közötti kapcsolatairól is. Én mégis most elsősorban a gyerekek és a felnőttek közötti kapcsolatokról szeretnék írni. A színterek változatosak: otthon, az iskola, a sportklub, az utca stb. stb.

Arról szeretnék írni, hogy mit jelent a felnőttek és gyerekek közötti kölcsönös tisztelet. Ennek ellentétét is be kell mutatnom azonban, még akkor is, ha ezeket a leírásokat igyekszem is minimumra szorítani. Mindennapi tapasztalatom, hogy a felnőttek parancsolgatnak, gúnyolódnak a gyerekekkel, és ennek eredményeképp nincs bizalom a felnőttek és a gyerekek között.

Keresem a választ arra, hogy miért van ez így. Mindez

bizonyosan nem tudatos a szereplőkben, különösen azokban, akik nem éltek meg különböző felnőtt-gyerek közösségeket. A felfedezésről, hogy létezik a felnőtt-gyerek viszonyának egy a szokásosnál eltérő modellje így ír az angol David Gribble, aki 3 év „normál” tekintélyelvű iskolai tanárság (Repton) után érkezett a Dartington Hall-i demokratikus iskolába, bemutatkozni és megpályázni egy tanári állást:

A kontraszt olyan nagy volt, hogy én az interjú alatt nagyon keveset fogtam fel abból, hogy milyen is az iskola. Az alapvető élményem a színesség volt. Hónapokon keresztül csak a halszállás szürke öltönyök helyett a Dartington gyerekek ruhaszíneinek ragyogása. Egy gyönyörű kislány odajött hozzám, és kedvesen azt kérdezte, hogy mit csinálok én itt, és hogy nem bánt-e meg engem azzal, hogy ezt kérdezi. (Egyetlen reptoni fiú sem viselkedett volna ilyen természetesen). Hu-val és Lui-val folytatott beszélgetésem az irodában félbeszakadt, mert egy kislány jött be segítséget kérve, mert lábából csöpögött a vér, üvegszilánkba lépett. (A reptoni irodába ilyesmi miatt tilos volt belépni.) A velem beszélő egyik tanár rövidnadrágot viselt. Én megzavarodva attól, hogy rögtön ajánlatot kaptam az állásra, elfogadtam azt, és így kezdődött a felfedező út, aminek során feltárult előttem az egyetlen oktatási rendszer, amely őszinteségen alapul.

Milyen megfontolások húzódnak e mögött a másféle felnőtt-gyerek kapcsolat mögött, amit David Gribble itt leír? Ezt fogom megkísérelni a továbbiakban leírni. Egy ilyen közösségben, igyekszem bizonyítani, a gyerekek barátságosak és magabiztosak. Ez csak akkor keletkezik, ha gyerekek és felnőttek egymást kölcsönösen tisztelik.

Mi mindenben mutatkozik meg ez a kölcsönösség? Egy közösségben, ahol csupán a felnőttek diktálnak, a gyerekeknek mindent félbehagyva köszönni kell az érkező vendégeknek, egy iskolában a gyerekeknek ki kell nyitnia az ajtót a tanárok előtt, gyerek nem vághat a felnőttek szavába, vagy ha az osztályba vendég érkezik, fel kell állni, a gyerekek nem

kelhetnek fel az asztaltól, amíg az étkezés véget nem ért. A gyerekek általában hátul ülnek az autóban stb. stb.

Ugyanezek a dolgok visszafele gyakran nem igazak: ha egy gyerek barátai elbúcsúznak, a felnőttek nem hagyják abba a kártyapartit, a tanárok nem nyitják ki a gyerekek előtt az ajtót, a tanárok belebeszélhetnek egy gyerek beszédébe, a tanárok nem állnak fel, ha egy gyerek belép a tanáriba, felállnak mielőtt egy gyerek befejezte volna az étkezést.

Egy közösségben, ahol a felnőttek udvariasak a gyerekekkel, a gyerekek ezt vonzónak találják, és udvariassággal reagálnak. Egy ilyen közösségben egy tanár azt mondja: „Szeretnék belenézni a könyvedbe! Megengeded?” Ez valóban kérdésnek hangzik, nem parancsnak, és a rá való reakció is egészen más, mint ha egy tanár azt mondaná: „Add ide a könyvedet.” Míg az előző tanári kérésre a gyerekek készségesen és jóindulattal reagálnak, az utóbbi esetén ez kizárható. Ugyancsak ide tartozik a jó érzés azzal kapcsolatban, hogy gyerekek és felnőttek egymást kölcsönösen tegezhetik.

Mindezek azonban a mai társadalomban inkább kivételek, mind elfogadott normák: az okokat a messzi történelemben kell keresnünk, most elégedjünk meg annyival, hogy sajnós a mai világban egy gyereket szokás és szabad félbeszakítani, leinteni, parancsnokolni felette, leszidni, rákiabálni, sőt rángatni, ellökni, megütni. Szokott-e kedves olvasó, egy felnőttől, tanártól a következő szövegeket hallani?

- Hagyd abba az ugrálást!
- Miért jössz ilyen későn?
- Hozd már ide azt a könyvet!
- Mi a fene van veled?
- Ülj egyenesen!
- Ne turkálj az ételben!
- Beszélj velem tisztességesen!
- Menj és mosd meg a kezed!

Mindezekhez hozzá vagyunk szokva, de mi történik akkor, ha ugyanezeket a mondatokat egy gyerek szájába adnánk? Mit szólnának, ha gyerekük azt mondaná önöknek: „Menj, és mosd meg az arcod!” Vagy, ha egy gyerek azt mondaná a tanárának: „Mi ez itt a táblán?”.

Az ilyen mondatok mögött az áll, hogy a felnőttek azért, hogy hatalmi helyzetüket megtartsák megalázzák a gyerekeket. Magukat, mint magasabb rendű lényt állítják be. A gyerekek irritáló viselkedését úgy fékezik meg, hogy becsmérlik őket., kigúnyolják fenyegetik őket, személyeskednek velük, sőt erőszakoskodnak. Ezek az emberek, akikről a józan ész azt gondolná, hogy a gyerekeket szeretik, valójában a hatalmat szeretik. Jórészt azért nyúlnak ezekhez a módszerekhez, mert nem ismernek mást, és attól félnek, hogy ha nem uralkodnak a gyerekek felett, akkor azok fognak uralkodni rajtuk. Bizonyos fokig igazuk is van, mert a változást nem könnyű bevezetni, és amíg módszereik változatlanok, addig a gyerekek valóban igyekeznek a maguk részéről, a maguk eszközeivel a hatalmat megragadni.

Mindezek mögött a felnőttek gyerekektől való burkolt félelme munkál, de a félelem éppen a felnőttek módszerei miatt a gyerekekben is megvan. Ez minden korban megmutatkozik, az iskolában az iskola kezdő szakaszán ugyanúgy, mint a felnőtttség határára érkező kamaszoknál, akik nem tudják hova is tartoznak – még a gyerekekhez, vagy már a felnőttekhez, és ezért különösen érzékenyek és sebezhetőek. Mit tehetnek a gyerekek ebben a helyzetben? Vagy megvastagszik a bőrük, és érzéketlenné válnak, vagy az elkülönülő gyerekbandát választják, amelyik megközelíthetetlen a felnőtteknek. Mindezek hatására a felnőttek bekeményítenek és ez így megy egyre keményebb konfrontációk felé, ördögi körben.[1]

Mindannyian tudjuk, hogy az igazán jó tanároknak nincs szükségük hatalmi módszerekre. Amikor e helyett az ilyen tanárok tisztelettel, egyenlőként közelítenek a gyerekekhez, akkor hatásuk még jobban erősödik.

Az igazi baj azokkal a tanárokkal, felnőttekkel van, akik számára csak az fontos, hogy felsőbbrendűségüket igazolják a gyerekek felett. Ezek a tanárok azon kívül, hogy képesek látszólag nyugalmat és rendet teremteni, nem igazán sikeresek a tanításban. Ráadásul megtanítanak még egy dolgot: tanítványaik – ritka kivételektől eltekintve – nem fognak szakítani azzal a móddal, ahogy tanáruk velük bánt, hanem maguk is le fogják becsülni az életben később gondjaikra bízott gyerekeket. Igazi jó modort csak azok a tanárok képesek átadni, akik őszintén tudnak a gyerekektől kérni, akik nem vágnak a gyerekek szavába, és akik a gyerekeket bevonják az élet dolgainak eldöntésébe.

Az igazi és a hamis udvariasság

Egy újabb sorozat ismerős felnőtt mondat következik:

- Mi volt az iskolában?
- Mit hozott a télapó?
- Milyen volt a nyaralás?
- Mit csinálnak a gyerekek?

Csak néhány szokvány kérdést soroltam fel, amelyet gyakran feltesznek nekünk (vagy mi teszünk fel) a nélkül, hogy megvárnák, hogy mit is válaszolnánk szívünk szerint, vagy megvárnánk, hogy mit válaszol a megkérdezett szíve szerint. Ami a felnőttek között szokás, még gyakrabban igaz a gyerekekre, akik nagyon sokszor kerülnek az előbb felidézett helyzetbe. Az ilyen kérdések nem fejeznek ki igazi érdeklődést.

Egy eredményes igazi beszélgetéshez késznek kell lennünk arra, hogy meghallgassuk a másik embert. Késznek kell lennünk arra, hogy ne éreztessük tudásbeli fölényünket a másik féllel

szemben. Ez igaz két felnőtt közötti beszélgetésre ugyanúgy, mint egy felnőtt és egy gyerek beszélgetésére is. Ez gyakran hiányzik, és a felnőttek – ha visszagondolok magam is – gyakran megsértjük ezeket a szabályokat és sértjük meg a gyerekeket. A fiam ilyen esetekben sokszor állított le beszéd közben, ha elkövetett – szerintem jelentéktelen, de számára mégis fájó emléket ébresztő – hibáiról meséltem jelenlétében másoknak.

Dora Russell, aki férjével Bertrand Russell-lel egy olyan iskolát alapított, ahol a felnőttek és a gyerekek közötti viszony a kölcsönös tiszteleten alapult írja:

A gyereknevelésben az egyik legfontosabb dolog az lenne, hogy megelőzzük a félelmet és tegyünk ellene, ha jelen lenne. A gyerekek olyan könnyen félnek a felnőttek nemtetszésétől, hogy valami rosszat csinálnak, vagy mondanak, félnek a sötétől, vagy hibáznak, vagy valamit rosszul tesznek kapcsolataikban a felnőttekkel.

A másodiknak említett okot: – hogy valami rosszat csinálnak, vagy mondanak – gyakran felejtjük el tekintetbe venni. Ilyen esetekben gyakran szidjuk vagy nevetjük ki őket. Ritkán tesszük azt, amit egy felnőttel tennénk hasonló esetben: személyesen – kettesben beszélgetve – az eset után, elmagyarázva a problémát és tanácsot adva, hogy hogyan kerülje el az érintett azt a jövőben.

Tekintettel lenni a másik emberre

Még mindig az osztályteremben maradván nehezen érthető az, hogy számos tanár számára élvezetet okoz a gyerekeket megaláznia. A gyerekeknek hinnie kellene abban, hogyha próbálkoznak valamit elérni, akkor éppen a kísérletben a felnőttek mellettük állnak. Mennyire más a helyzet a felnőttoktatásban, ahol a tanárok komoly erőfeszítést tesznek arra, hogy tanítványaik

jól érezzék magukat, ahol annak ellenére, hogy hibát követnek el biztatják őket, egy újabb kísérletet tenni, ahol a kevésbé sikeres kísérleteket nem kritizálják élesen, és a valódi sikereket elismerik, megdicsérik. Vajon miért nem teszik ezt a gyerekekkel foglalkozó tanárok?

Ahhoz, hogy gyerekek megbecsült társai lehessünk, nem elég, ha tartózkodunk attól, hogy megalázzuk őket. Ezt a pluszt talán úgy lehetne nevezni, hogy nem próbáljuk magunkat a gyerek fölé helyezni. Erről indirekt írtam már, amikor arról szóltam, hogy gyakran nem hallgatjuk meg a gyereket, vagy olyan kérdésekkel fordulunk hozzá, amikkel kapcsolatban valójában nem érdekel minket a válasz. Most ugyanezt szeretném pozitíven megfogalmazni: a helyett, hogy egy gyereket, akinek valamilyen problémája van, megpróbáljuk a figyelmét elterelni, valamilyen játékot ajánlva neki lerázni magunkról stb. Mindezek helyett megpróbálhatunk egyszerűen jelen lenni a közelében, leülni mellé, és várni, vagy csak nagyon egyszerű kérdéseket feltenni. Mindez adekvát lehet, mert valójában nem tudhatjuk, mi megy végbe a gyerekekben. Ez a fajta kapcsolatfelvétel eredményes lehet, mert benne nem helyeztük magunkat a gyerek fölé. A humanisztikus pszichológia ugyanezeket az elveket vallja! Magyarországon Carl Rogers neve a legismertebb.

Amikor belépünk egy valóban progresszív iskolába, ahol ezek az elvek a mindennapokban érvényesülnek, akkor bár az ott látottak sokak számára természeteseek, vannak akik, mindezt úgy élik meg, hogy a felnőttek elvesztették tekintélyüket és hatalmukat. Ilyen emberek ugyan látják, hogy az iskolában milyen nagyszerű kapcsolat van a gyerekek és a felnőttek között, nem értik azonban azt, hogy ez hogyan jön létre. Aki felnőtt voltából arra következtet, hogy ez egyben felsőbbrendűséget is jelent nem tudja elhinni, hogy a gyerekek és a felnőttek egyenlő megbecsülésére épülő iskolában a felnőttek nem csupán egy-egy időre adják fel hatalmukat, és nem építenek – néha tettleges, vagy ma gyakrabban szavakkal – kierőszakolt tekintélyükre, hanem minden időben ezt teszik. Ez

adja azt a pluszt, ami termékeny talajra talál abban az értelemben, hogy az ilyen helyeken a felnőtt gyerek viszonyok mások, mint az szokásos olyan helyeken, ahol a felnőttek magukat felsőbbrendűnek tartják.

Mindezt jól illusztrálja egy idézet, amely a legrégebben működő demokratikus iskola, Summerhill igazgatónőjétől származik, amelyben vázolja az iskola viszonyát az angol iskola-felügyelethez:

„A legutolsó jelentést megnézheted az Interneten, ami tavaly 2011. novemberben jelent meg, ami szerint egy majdhogynem különlegesen jó iskola vagyunk. Nem találtak semmi rosszat. Amit szerettek volna, hogy mi kövessük a gyerekek fejlődését (tracking). Mi erről egy hosszú filozófia beszélgetést folytattunk velük, aminek végén azt mondtuk, hogy mi ezt nem csináljuk. Ezért azután soha nem is leszünk egy egészen különlegesen jó iskola. Ha elkezdenénk figyelni a gyerekek fejlődését, akkor megváltozna a hozzájuk fűződő viszonyunk. Időről-időre felkiáltanánk: „ó, ezt fel kell jegyezzem rólad, ó ezt is fel kell jegyezzem!” Mindez nemcsak az órákon történne, és erre ezért azt mondtuk, ezt nem csináljuk.”

Számos felnőtt követi el a hibát még más felnőttekkel kapcsolatban is, hogy csak beszél a nélkül, hogy odafigyelne a másokra, és ezzel csak azt éri el, hogy a partner unatkozik, vagy mérges lesz rá. Ez a fajta felnőtt gyakorlat, ami a felnőttek közötti kommunikációt viszonylag ritkán jellemzi a gyerekekkel kapcsolatban jóval gyakrabban fordul elő, és okoz károkat. A titok tehát abban van, hogy az ember őszintén érdeklődjön a másik mondanivalójával kapcsolatban, ugyanúgy, mintha azt egy felnőttel tenné.

Egy kis gyerekkel a beszélgetés során előfordulhat, hogy az csak valami olyasmi körül forog, ami a felnőtt számára nem tűnik jelentősnek. De ha egy ilyen beszélgetésben más szabályokat követünk, mint a felnőttekkel jónak tartunk, soha nem fogjuk megélni azt az állapotot, ami partneri viszonyt

jelenti annak barátságosságával és kölcsönösségével.

Tisztelet

Udvariasság, a másik figyelembe vétele fontos útjelzők egy úton, amelyik egy igazi emberi kapcsolathoz vezethetnek. A harmadik eleme az összjátéknak a kölcsönös tisztelet. Sok ember számára ez csupán egy elvárás a másikkal szemben, ami azonban önmagára nem vonatkozik. Vagy ha másokra vonatkozik, akkor csak azokra, akik úgy érzik, vagy vele egy szinten vagy feljebb állnak, de azokra akik lejjebb állnak azokra nem. Akikről pedig a felnőttek úgy érzik hogy lejjebb állnak náluk, azok nagyon gyakran a gyerekek. Valójában a tisztelet csak akkor érdemli meg a nevét, ha kölcsönös és mindenkire vonatkozik, vagy jobban fogalmazva, ha nem hisszük, hogy vannak nálunk feljebb és lejjebb állók.

A másik ember iránti tiszteletet nem akkor tanulják a gyerekek, ha nekik erről prédikálnak, hanem akkor, ha tisztelettel bánnak velük. Különben minden megmarad külsőségnek, ami csak azoknak szól, akik felettük állnak. Mindez azonban észrevétlenül azzal is jár, hogy közben elvesztik önbizalmukat, és lassanként elhiszik, hogy csak akkor lesz igazuk, ha mások gondolatait kritika nélkül átveszik, miközben saját gondolataikat leértékelik. Ez történik gyakran a tradicionális pedagógiával vezetett osztályterekben és iskolákban. Mindez nem jelenti azt, hogy a felnőtt nem fejezhet ki egy beszélgetésben saját véleményét, de azt igen, hogy azt nem általánosítja túl, hanem úgy mutatja be, mint véleményt, nem pedig megcáfolhatatlan tény.

A gyerekek bár nem rendelkeznek sok tapasztalattal és praktikus készségekkel, komolyan veendő gondolkodók. Minden más nézet tapasztalataim szerint téves. Ugyancsak téves lenne őket azzal meggyanúsítani, hogy nem őszinték, és nem idealisták. A probléma az, ha egy gyereknek nem hisznek, akkor

számára az igazmondás jelentősége elveszti jelentőségét. Ha egy gyereket önzőnek és lustának látnak, elveszti számára az önzetlenség és a szorgalom a jelentőségét. Így válik a felnőttek elvárása a gyerekekkel szemben önbeteljesítő jóslattá. Így fog egy idő után bután viselkedni, akit butának tartanak, így lesz hazudozóvá az akit hazugnak tartanak.

A dicséretéről, az elismerésről

„Szólj: mint szelíd madarat tömj minket dicséretetekkel,
Hízlalj: ha szótlanul hal el a jótett,
Ezret megöl, mely még nyomába jönne.”

Shakespeare szavai idéztem a téli regéből. Amint korábban dicsértem Carl Rogerst, úgy kell most tanítványát Thomas Gordont szomorúsággal felhoznom, aki azt tanította, hogy a dicséret a gyerekekkel kapcsolatban ugyanúgy hibás, mint a büntetés. Sok idő telt el azóta, mióta ezt elhittem és sokáig tartott, míg megszabadultam ettől a téveszmétől. Az a tanár, aki udvariasan a gyerek ledorongolása nélkül kijavítja a gyerekek hibáit (lehet, hogy nem mindet egyszerre) ugyanúgy jó szolgálatot tesz, mint az a tanár, aki észreveszi a kis sikereket és elismeri, megdicséri azokat. Ahhoz, hogy növekedjünk, szükségünk van arra, hogy értékeljenek minket, és csak a legerősebbek közülünk képesek arra, hogy elismerés nélkül is előrehaladjanak. A kölcsönösség ebben is működik: aki megdicsér minket, azt hajlamosak vagyunk mi is értékelni, és aki ezt nem teszi, azt hajlandók vagyunk mi is megsérteni. Nem mozdítjuk meg azért a kisujjunkt sem, azért aki minket becsmérel. Ezért annak a tanárnak a tanítványai, akik a tanártól (megérdemelten) dicséretet kapnak szorgalmasabban dolgoznak (és ezzel persze önmaguknak is használnak, ha a feladat értelemmel teli) Minderre persze az áldicséretnek nem alkalmasak, a dicséretnek valódinak kell lennie.

Természetesen egy tanár nem csodálhatja mindig tanítványait. Sok dolog, amit egy gyerek csinál, nem érdemel csodálatot. Ezekben az esetekben arra van szükség, hogy ezeket a dolgokat is az udvariasság szabályai szerint mondjuk meg a gyerekeknek. Egy rosszul elvégzett munka, vagy értelmetlennek tűnő viselkedés nem ok arra, hogy a tiszteletet a gyerekekkel, gyerekekkel szemben feladjuk. Ha minket egy másik felnőtt ilyen esetben szidna, vagy büntetne, azt mi sértőnek találnánk. Egy gyerekkel szemben ez még inkább így van. Lehet valamivel szemben más a véleményünk, a nélkül, hogy az illetővel szemben durvává válnánk. Egy cselekedetet lehet kritizálni anélkül, hogy annak elkövetőjét egészében kérdéssé tennénk. Egy sikeres tanár a hibák javításával együtt tudatja a gyerekekkel, hogy akármit tegyen is, tisztelettel van iránta.

Erre a fajta tiszteletre van szükségük a gyerekeknek tanáraiktól. Ez jellemzi a legidősebb demokratikus iskolát Summerhillt, vagy az ugyancsak angliai Sands Iskolát, vagy a berlini Netzwerk iskolát, hogy csak olyan iskolákat soroljak, ahol az elmúlt években személyesen is jártam. Ez jellemezte az „Első utca-i iskolát”, New Yorkban, amelyről George Dennison írt nagyszerű könyvet „A gyerekek élete” címmel. Ez a fajta beállítódás (és a hozzá való következetes ragaszkodás) segíthet, abban, hogy egy iskolában megteremtődjön a ma olyan nagyon hiányzó bizalom felnőtt és gyerek között. Ehhez kell ragaszkodni akkor is, ha a gyerekek első időben még régi módszereiket követik, szitkozódnak, lopnak, iskolát kerülnek. Csak ekkor fog a gyerekek fele mutatott tisztelet a gyerekekben is tiszteletet kelteni a tanár felé egy idő után. Erre számos példát lehet hozni Marenkótól, A.S. Neillig.

Látszólag érthetetlen, hogy miért van az, hogy az udvariasságra való kényszerítés a gyerekekben a jóakaratot csirájában is elfojtja. A tisztelet kikényszerítése ugyanúgy csak oda vezet, hogy azt, aki ezt akarja, a háta mögött nem fogják szeretni. Segítő szándékot, figyelmet, őszinte

tiszteletet nem lehet kikényszeríteni. Mindezekhez alapvetően az kell, hogy a gyerekeknek valódi önbecsülése, önértékelése legyen. Mindezekért a jó tanár nem vár el formális viselkedéseket a gyerekek részéről. Ha ezt teszi, akkor paradox módon szeretni fogják, és lojálisak lesznek hozzá. Bármiről legyen szó a tanárnak meg kell hallgatnia, amit tanítványai mondanak. Ha ez megtörténik akkor abból a gyerekek levonják a következtetést, hogy amit gondolnak az fontos. Ha érzik, hogy amit gondolnak fontos, akkor elkezdnek fontos dolgoknak utánagondolni. Ha fontos dolgokon gondolkodnak, akkor fontos eredményekre fognak jutni.

Gyerekeket tisztelettel kezelni nemcsak helyes, hanem előnyös és célszerű is. Ezért fog bárkinek, aki egy demokratikus iskolába belép rögtön feltűnni, hogy gyerekek és tanárok milyen barátságos viszonyban élnek együtt.

Őszintének lenni az életben alapvető fontosságú. Aki őszinte, annak minden más megadatik. Őszinteséget várunk el a politikusainktól (hiszen az emberiség optimista) a bíróktól, az önkormányzattól, a tanároktól, az orvosoktól. Mégis mi a gyerekeinket úgy oktatjuk, hogy ne merjenek őszinték lenni. Talán a legnagyobb felfedezés, amit Summerhillben tettünk az az, hogy a gyerekek őszinte teremtményeknek születnek. (A.S. Neill)

Kapcsolódó oldalak:

- Fóti Péter: A gyerekek morális fejlődése
- John Holt: A szabadság fogalma
- Jerry Mintz: 10 jel, mely arra mutat, hogy gyermekének másfajta oktatásra van szüksége